

A JELENTÉSTAN MÚLTJA ÉS JELENE

AVGONKÉPES KÖZLET

A nyelvészeti gondolkodásban a legutóbbi évtizedekben végbement átalakulás szerves része az egyetemes tudományos gondolkodás fejlődési folyamatának. A nyelv mint jelek rendszere s a nyelvtudomány mint eme rendszert tanulmányozó diszciplína a maga mégoly szerteágazó problematikájával is csak részterülete — igaz, a legfontosabb része — egy átfogóbb, általánosabb diszciplínának, a jelek mibenlétét, funkcióját vizsgáló tudománynak: a *szemiotikának* (jeltan). De bármilyen természetű jelek segítségével is történjék az emberek közötti érintkezés, a kommunikáció csak abban az esetben lehet hatékony, ha az érintkezés eszközei — a nyelvi vagy más természetű jelek — az adó és a vevő számára is ugyanazt *jelentik*, ha tehát az érzékszerveinkkel felfogható jelzések *jelentéssel* „terheltek“.

Bármilyen természetű jelnek elengedhetetlen velejárója tehát a *jelentés*; e nélkül lehetetlen mindenféle kommunikáció. A különböző természetű jelek hierarchiájában első helyen a nyelvi jelek állnak; az emberi társadalom mai fejlettségi fokán, de még az egészen primitív emberi közösségekben is, ameddig csak időben vissza tudunk menni, a *hangnyelv*, tehát a nyelvi jelekkel történő érintkezés volt és maradt az emberi kommunikáció *alapvető* formája. Minden másfajta jelalkotás a nyelvi jelekhez viszonyítva csak *másodlagos* folyamat, a nem nyelvi jelek csak a nyelvi jelekhez viszonyítva jelentik azt, amit jelentenek (Adam Schaff: *Bevezetés a szemantikába*. Budapest, 1967. 146). Innen a nyelvi jel sajátossága, *elsődlegessége* és a jelentésnek mint a nyelvi jel szerves tartozékának a fontossága a nyelvészeti kutatásokban.

Terminológiai kérdések.

A jelentéstani kutatások problematikájának fejlődése

A jelentéstan először K. Reisig *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft* (Leipzig, 1839) című munkájában *szemasziológia* néven szerepel a nyelvten önálló részeként; másik úttörőjének Michel Bréal, a nagy francia nyelvészttartják, aki *Essai de sémantique, Science des significations* (Paris, 1904) című művében a jelentéstant *szemantikának* — a jelentések tudományának — nevezi. Napjainkban általában ezt a két idegen műszót használják a jelentéstan megnevezésére. A szakemberek közül sokan célszerűbbnek tartják a *szemasziológia* elnevezést, mivel ez jobban megőrizte műszó jellegét, mint a *szemantika*. Ez utóbbi részben elveszítette a szűkebb értelemben vett terminus technicus jellegét, és általában mindenfajta „jelentés“ szinonimájává vált, részben pedig ezzel a műszóval jelölik a filozófiai irodalomban a különböző szemantikai irányzatokat is. A magyar nyelvtudományi szakirodalomban általában a nyelvi jelek, a nyelvi elemek „jelentéséről“ szoktunk beszélni, de előfordul a *szemantika* műszó használata is. Hogy ez a kifejezés „jelentés“ vagy „jelentéstan“ értelemben használatos-e, azt könnyen megállapíthatjuk a szövegösszefüggésből.

A jelentéstani kutatások egészen a XX. század elejéig majdnem kizárólagosan a jelentésváltozások osztályozása alapelveinek és típusainak megállapítására szorítottak. Az osztályozás szempontjai általában a kor filozófiai irányzataitól függetlenül változtak; a logikai irányzatot felváltja a lélektani irányzat, majd ezeket kiegészíti A. Meillet (1866—1936) társadalmi szempontja. A nagy francia nyelvész a jelentésváltozások magyarázatában számol a nyelvi, történeti és társadalmi okokkal, sőt ebben az összefüggésben nem elhanyagolható tényezőként vizsgálunk kell a fiziológiai mozzanatokat is. Mindez arra enged következtetni, hogy az egyes konkrét szavak jelentésváltozását a legtöbb esetben nem lehet csak egyetlen okra visszavezetni; egyetlen szó jelentésváltozásában közrejátszhatnak logikai, lélektani, társadalmi és nyelvi tényezők egyaránt.

Ebből a rövid, vázlatos felsorolásból is kitűnik, hogy a XIX. század jelentés-tanának — mintegy Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale* (Paris, 1916) című művének a megjelenéséig — nem az a fő jellegzetessége, hogy a jelentések tanulmányozásával foglalkozik, hanem az, hogy a jelentések történetét, a jelentésváltozások okait és lefolyásuk módját kutatja. A történeti nyelvészet minden nyelvi tényt az erősen egyoldalúan értelmezett „historizmus“ (történetiség) reflektorfényébe állít, s ennek túlzott hangsúlyozása a nyelvi jelenségek tanulmányozásában a kutatók elől mintegy elfedte a nyelv *rendszerbeli* vonatkozásait. Viszont a jelentésnek is, mint akármely más nyelvi jelenségnek, megvan a maga rendszerbeli vonatkozása. A nyelv rendszerszerűsége elvének előtérbe állítása, a leíró szempont fokozottabb érvényesítése a nyelvészeti kutatómunkában előmozdította a jelentéstani vizsgálatokban is a szinkrón jellegű kutatásokat, bár ezen a területen nem születtek olyan látványos eredmények, mint a nyelvtudomány többi ágában.

A leíró szempontú jelentéstani vizsgálatok a két világháború közötti időszakban, és részben a második világháborút követő években, legtöbbször az adott nyelv szókincsének, „jelentéseinek“ felleltározására szorítottak (a fogalmi körök alapján rendszerezett ún. „ideológiai“, valamint szinonima- és értelmező szótárak). A jelentés elszigetelt vizsgálata ellen irányultak azok a német hagyományból táplálkozó, az első világháborút követő években megindult szemantikai kutatások is, amelyek Leo Weisgerber, Jost Trier, Porzig és mások tevékenységében csúcsondottak ki (az ún. szemantikai mező vizsgálatáról van szó, és a nyelv rendszerének, általában a kontextusnak a jelentésre gyakorolt hatását tanulmányozták).

A nyelvi jel fogalma

Noha a szó és az általa ábrázolt valóság viszonyára vonatkozó megállapítások egyike-másika egészen az ókori görög filozófusokig vezethető vissza, ennek ellenére a jelentés lényegét vizsgáló egzaktabb és módszeresebb kutatások csak napjainkban váltak az általános nyelvelmélet sarkalatos kérdéseivé.

A nyelvi jel lényegére irányuló kutatások viszonylag újkeletűek, de a fogalom maga már Arisztotelész munkáiban is felbukkan; a középkori skolasztikus filozófusok nem egy tekintetben értékes megállapításokkal gazdagították a jelre vonatkozó ismereteinket. A „jel“, a „szimbólum“ fogalma a XIX. század folyamán is — különböző interpretálásban — elég gyakran előfordul a nyelvészeti és a nyelvfilozófiai értekezésekben. Wilhelm von Humboldt, az általános nyelvészet és a nyelvfilozófia megalapítója, már 1820-ban megkülönbözteti a nyelvet mint visszatükrözést a nyelvtől „mint a jelek rendszerétől“. Az első olyan nyelvész azonban, aki a nyelvtudo-

mány történetében elméletének sarkalatos pontjává növesztette a nyelvi jel fogalmát, és a nyelvtudomány státusát is a nyelvi jel fogalmából kiindulva próbálta meghatározni a tudományok rendszerében, Ferdinand de Saussure volt.

A svájci nyelvtudós felfogásában (*Cours de linguistique générale*. Paris, 1916 — *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, 1967) a nyelvi jel *pszichikai egész*, amelynek két oldala van: a hangkép és a fogalom; az előbbi a *signifiant* (jelölő), az utóbbi pedig a *signifié* (jelölt). A nyelvi jel tehát a *signifiant* és a *signifié* sajátos kombinációja, a *jelentés* pedig a hangkép és a fogalom e kétoldali viszonya. Saussure maga is erőteljesen hangsúlyozza a hangalak és a fogalom megbonthatatlan egységét. A gondolatnak (fogalomnak) és a hangnak a nyelvben fennálló viszonyáról, mutatis mutandis a jelölt és a jelölő egységéről a következőket mondja: „A nyelvet papírlaphoz is lehet még hasonlítani: a gondolat az előlapja (recto), a hang pedig a hátlapja (verso); az előlapot nem lehet anélkül szétvágni, hogy ugyanakkor a hátlapját is szét ne vágnók. Ugyanígy van a nyelvben is: sem a hangot nem lehet a gondolatától elválasztani, sem a gondolatot a hangtól; ezt az elválasztást csak absztrakció útján lehetne végrehajtani, amelynek az lenne az eredménye, hogy vagy tiszta pszichológiát, vagy tiszta fonológiát művelnénk“ (Ferdinand de Saussure: *Bevezetés...*, 145). Vagy: „Egy hangsor csak akkor nyelvi természetű, ha egy fogalom hordozója; önmagában véve csak fiziológiai vizsgálat tárgya lehet“ (i.m. 133), mint ahogy az ellenkezője is igaz: „...egy jelentés, egy funkció... csak akkor létezik, ha van valamiféle materiális alapja“ (i.m. 174).

Világos, logikus fogalmazás! S a saussure-i elméletnek mégis éppen a jelkoncepció az egyik legsebezhetőbb pontja. Vajon miért? De talán adjuk át a szót megint magának a legilletékesebbnek: „A nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít. Ez utóbbi nem a materiális hang, vagyis kizárólag fizikai valami, hanem ennek a hangnak a pszichikai lenyomata, annak az ábrázolása, amit érzékszerveink tanúságként adnak róla... Mi a fogalom és hangkép kombinációját *jel*nek nevezzük...“ (i.m. 91—92).

Talán ebből a rövid idézetből is kiderül, hol kell keresnünk a saussure-i jelkoncepció sebezhető pontját. A neves nyelvtudós a hangalak pszichikai lenyomatáról beszél, nála a hangsor nem „materiális realitás“, hiányzik belőle az a jellemző vonás, „ami a kommunikatív funkciót lehetővé teszi, ez pedig a jel érzékszervekkel (hallás, látás) felfogható anyagi volta“ (Kovács Ferenc: *Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények*. Budapest, 1970. 31). Ebből a felfogásból ered a jelkoncepció pszichologizmusa, ami később heves bírálatok célpontja lett. Persze, a saussure-i nyelvi jeltől — a különböző interpretációkban — fokozatosan eltűnt a nyelvi jel másik alkotórésze is: a fogalom (concept).

Gombocz Zoltán *Jelentés*tanában (Pécs, 1926) — a lélektani jelleg kidomborítására — a szójelről mint a hangkép és a képzet, illetve a képzetkomplexumok kapcsolatáról beszél. Majd a nyelvi jel önkényességének (a hangalak és a jelentés közt nincs szerves kapcsolat, a kettő egysége csupán társadalmi konvenció eredménye) túlhangsúlyozása a káros következménnyel járt, hogy a jel és a jelölt valóság viszonyát „csupán önkényes társadalmi megállapodás (konvenció) szintjére szállította le“ (Kovács i.m. 32—33), és bizonyos áttételekkel ez a felfogás tagadta vagy legalábbis periferikus kérdésként kezelte a nyelvi jel szerepét az objektív valóság gondolati tükrözésében.

A nyelvi jel önkényes jellegének túlzott előtérbe állítása más, nem kívánatos következményekkel is járt; a jelölőnek és a jelöltnek pusztán társadalmi konvención alapuló egysége logikusan elvezet — mint ahogyan el is vezette e felfogás híveit — a nyelvi jelnek a hangsorral, a hangalakkal való azonosításához, mivel

a hangsor jelenti a konkrétumot, az egyedüli „materiális“ fogódzót, s így — a Saussure-i hasonlatnál maradván — a papírszelet előlapja (recto), „a gondolat“, kívülreked a jel fogalmán. A nyelvi jelnek mint a nyelvi rendszer leglényegesebb összetevőjének a tisztázására 1959 szeptemberében Erfurtban az NDK nyelvészei nemzetközi szimpozionot szerveztek, de a jelinterpretációkban mutatkozó véleménykülönbségeket nem sikerült közös nevezőre hozniuk. Különösen a *jel—jelentés* viszonyának kérdésében mutatkoztak lényeges eltérések, véleménykülönbségek; ezen lényegében az 1964-ben tartott második nemzetközi szimpozion sem tudott enyhíteni.

Egyszóval: a nyelvi jel és az általa jelölt valóság viszonyának a kérdése továbbra is nyitott kérdés maradt. Az igaz ugyan, hogy a jel lényegét a társadalmi kommunikációban betöltött funkciójában vizsgálták, de ebben az egyetértésben éppen az *a mélyreható különbség* nem domborodik ki, amely a nyelvi jeleket megkülönbözteti a más természetű jelektől, az ti., hogy a nyelvi jelek nem csupán elsődleges eszközei a társadalmi érintkezésnek, hanem egyszersmind alapját is alkotják a kommunikációnak, ami más szavakkal azt jelenti, hogy a nyelvi jelek viszonya az ábrázolt valósághoz lényegesen különbözik a más természetű jelektől.

A nyelvi jelentés mibenléte

A nyelvi jel fogalmának vázaltszerű elemzése során többször utaltunk a nyelvi jelnek az ábrázolt valósághoz való viszonyára, s ilyen esetekben a fogalom, képzet, gondolati tartalom, jelölt — vagy ritkább esetekben a jelentés — műszót használtuk. Anélkül azonban, hogy e megnevezéseket egymással valamilyen formában is azonosítanók, ilyenkor hallgatólagosan mindig a jelentésre gondoltunk, ami csak azt mutatja, hogy a jelentésnek valamilyen formában ezekhez a fogalmakhoz köze van. Ez azt jelenti, hogy a jelentés komplex fogalom, s lényegébe csak úgy sikerül behatolnunk, ha összetevőire bontjuk, ha szerkezetét vizsgáljuk.

Ha a jelentés nyelvi szerepének az elismerésében meg is egyeznek a vélemények, a jelentés mibenlétének, funkciójának, meghatározó jegyeinek tekintetében annál nagyobbak a véleménykülönbségek. Ez érthető, hiszen a jelentéskonceptió kialakítása elválaszthatatlan a kutatónak attól a felfogásától, amelyet filozófiai és ismeretelméleti vonatkozásban képvisel.

Az ún. lélektani irányzat, minthogy a nyelvi jelt pszichikai jelenségnek tekintette, a jelentést csak lélektani tényezőként kezelte. E szerint a jelentés képzet vagy képzettartalom, s mint ilyen, a nyelven kívül esik. Amint láttuk, Saussure-nél is a signifié (a jelölt) képzet. A jelentésnek valóban van köze a képzethez, a hiba azonban ott van, hogy ez a koncepció megreked a megismerésnek egy pontján, szem elől téveszti ennek a lélektani folyamatnak a teljességét, és nem tud mit kezdeni a fogalmi megismeréssel.

E felfogásnak a sebezhető pontjait látva, az amerikai deszkriptív nyelvészet egyik neves egyénisége, Leonard Bloomfield (*Language* című könyve 1933-ban jelent meg) pontosan az ellenkező véletet képviseli (antipszichologizmus). Szerinte a jelentés azonos a jel tárgyával (asztal, könyv, nap stb.), s mint ilyen nem része a nyelvnek. Tehát a jelentés vizsgálatával nem a nyelvtudománynak, hanem más diszciplínáknak kell foglalkozniuk. A neves amerikai nyelvésznek ez a felfogása hosszú évtizedeken át megszabta az amerikai s részben az európai nyelvészeti kutatások irányát, és pozitív eredményei mellett káros következményei is akadtak.

Lényegében a jelentés nyelven kívüliségének a gondolatán alapszik az a felfogás is, amely a jelentést *szabályként* értelmezi, olyan szabályként, „amely elő-

írja a jelek használati módját, és megszabja alkalmazásuk lehetőségét“. Ez a fajta jelentéskonceptió, amelynek a magyar nyelvtudományban — többek között — Antal László volt a hatvanas években egyik következetes képviselője (lásd *A jelentés kérdései. Nyelvtudományi Közlemények*, LXVIII. 1966), több szempontból is kifogásolható (lásd Kovács Ferenc i.m. 44—68). Ha ugyanis a jelentést szabályként értelmezzük, ez azt jelenti, hogy minden jelhez csak egy jelentés, illetőleg minden jelentéshez csak egy jel tartozhat. Ezek szerint a *toll—toll* (a madár tolla és az író toll) például két különböző szó, holott ezt mindenki többjelentésű (poliszemantikus) szónak tartja. Antal László ilyen esetben a denotátumok (jelölt tárgyak) különbözőségével oldja fel az „ellentmondást“: különböző tárgyak, tehát különböző jelek, különböző jelentések. Az ilyenfajta jelentéskonceptió természeténél fogva nem számolhat a jelentés szövegösszefüggésre érzékeny jellegével sem, noha a mindennapi beszédben használt: „*megy* az utcán“ és „*jól megy* neki“ kifejezés *megy* igeje közötti jelentésbeli különbség feltétlenül a szövegösszefüggés számlájára írandó. Ez az operacionalista jelentésfelfogás, mely bizonyos körülmények között hasznos és célszerű (gondoljunk a mesterséges nyelvekre), figyelmen kívül hagyja a nyelvi jel valóságtükröző funkcióját, holott a fogalom, amelyben a valóság jelenségeinek, tárgyainak, történéseinek gondolati tükröződése rögzítődik, szerves kapcsolatban van a jelentéssel. Így a jelentésnek, ha nem is azonosítható a fogalommal, általánosító funkciója, a valóság sajátos tükrözésében játszott szerepe közismert és elfogadott a modern lélektanban és pszicholingvisztikában egyaránt.

A fogalom és a jelentés szoros kapcsolatáról beszéltünk; e két kategória viszonyának helyes értelmezése nem csupán a nyelvtudomány és a lélektan, hanem a logika és az ismeretelmélet, valamint a szociológia „pluridiszciplináris“ problematikája. A jelentést sokan szembeállítják a fogalommal arra a közismert tényre való hivatkozással, hogy a jelentés olykor „szubjektív“ jellegű — így emocionális, esztétikai — mozzanatokat is tartalmaz, szemben a fogalommal, amely emóciómentes, és a valóság egy részének csak a leglényegesebb fogalmi jegyeit foglalja magában, a jelentés pedig a tükrözött valóságnak járulékos jegyeit is tartalmazhatja, s így fogalmi köre szélesebb, mint a fogalomé. Noha itt szembeállításról beszélünk, alapjában véve a fogalom és a jelentés bizonyos „átfedéseiről“, „egybeeséseiről“ van szó, minthogy e felfogás abból az elgondolásból indul ki, hogy a jelentés alapja a fogalom. A nyelvtudományban ez az álláspont szerzett nagyobb népszerűséget. A jelentés = fogalom tétel viszont annál hevesebb vitákat váltott ki, habár az újabb marxista filozófiai irodalomban ez a felfogás is kezd gyökeret verni.

A marxista filozófiának a nyelv és a gondolkodás kölcsönös viszonyáról vallott felfogása fényében a jelentés = fogalom tétel helyessége is — véleményünk szerint — meggyőzően igazolható. „Attól függően — írja Adam Schaff (i.m. 219) a jelentésről, ill. fogalomról —, hogy ezt a nyelvi-gondolati terméket a gondolkodási vagy pedig a nyelvi folyamat oldaláról ragadjuk meg, azaz hogy egyik vagy másik oldalát hangsúlyozzuk, mint fogalom (fogalmi tartalom) vagy mint szójelentés jelenik meg. Más (ugyanilyen típusú) különbség fogalom és jelentés között nincs.“ Vagyis: „nincs nyelvi jelentésen kívüli fogalom, azaz minden fogalom valamilyen nyelvi kifejezés jelentése“ (Kovács Ferenc i.m. 79).

Minthogy a jelentés a valóság gondolati tükrözésének *sajátos* formája, ez feltételezi, hogy a jelentésben nemcsak a valóság elemei, hanem az ezek közötti *viszonyok* is tükröződjenek; az a megállapítás, hogy „jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a név és a hozzá fűződő értelem kölcsönös viszonyára gondoltunk“ (Gombocz: *Jelentéstan*, 33), egy bonyolult, gazdag viszonyhálózatot tételez fel. Innen a jelentésnek *viszonyfogalomként* való értelmezése. E viszonyhálózatnak köz-

ponti, meghatározó eleme az emberek közötti kommunikációs szándék, amely csak az ún. jelhelyzetben realizálódhat, tehát amikor az ember társadalmi-történeti tevékenysége során a valóságról szerzett ismereteit embertársaival közölni akarja. A jelhelyzetből kiindulva a jelentés = viszony, mégpedig: 1. jel és jel között; 2. jel és tárgy között; 3. jel és a tárgyra vonatkozó gondolatok között; 4. jel és az emberi tevékenység között; és 5. az emberek között, akik jelek segítségével értik meg egymást (Schaff i.m. 166).

Természetesen a jelentés-elemek kölcsönös feltételezettségének a felismerése nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a jelentés bonyolult szerkezetéből ezt vagy azt az elemet kiragadva, a többitől elvonatkoztatva vizsgáljuk. Ez gyakran előfordul, és elkerülhetetlen a tudományos kutatómunkában; viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a részvizsgálatok eredményeinek egyoldalú értelmezése, abszolutizálása gyakran a jelenség lényegének az elferdítéséhez vezet. A modern szemantikai irodalomban a kutatók, kisebb-nagyobb árnyalatbeli különbségektől eltekintve, a jel — jelentés viszonyának itt felvázolt tényezőit vizsgálják, a kutatási célnak megfelelően hol az egyik, hol a másik mozzanatot hangsúlyozva erőteljesebben.

A generatív nyelvészet és a jelentéstan

Az ötvenes évek második felében már a strukturalista nyelvészetben is felmerül egy modern szemantikai koncepció kialakításának a követelménye. Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a gépi fordítással kapcsolatos nyelvészeti problematika, az általános kommunikáció elméleti igényű kidolgozása kedvezően hatott az ezakt jelentéstani stúdiumok fellendülésére.

Az amerikai deszkriptív nyelvészet örökségeként (L. Bloomfield, Z. Harris szemantikaellenességéről van szó) a generatív nyelvelmélet is eleinte eléggé óvatos álláspontot képviselt a jelentés tekintetében. Noam Chomsky, az új elmélet fő teoretikusa *Syntactic Structures* (The Hague, 1957) című dolgozatában generatív nyelvelméletének első változatát a jelentés mellőzésével dolgozta ki; a szemantikáról csak negatív értelemben beszél. Ebben a felfogásban a döntő fordulatot két amerikai filozófus, J. A. Fodor és J. J. Katz *The Structure of a Semantic Theory* című dolgozata jelenti. Ez az elmélet a Chomsky-féle szintaxis eredményeire épül, és a már bizonyos szabályok alapján generált (produkált) mondatokat próbálja szemantikailag értelmezni (lásd Máthé Jakab: *A generatív nyelvelméletről*. Korunk, 1970. 9.; Szépe György: *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet*. Valóság, 1969. 6).

Egy ilyen elméletnek fel kell fednie a generált mondat esetleges többértelműségét. Péter és János apja elment a városba mondat például több értelmű: *Péter és János apja...*, vagy: *Péter (és János apja)...*, ha a mondat többértelmű, meg kell adnia az értelmezési lehetőségek számát; meg kell állapítania a mondat esetleges szemantikai értelmetlenségét — amelyet a továbbiakban *-gal jelölünk — (*Az asztal szilárd bort iszik „mondat“ ugyan szerkezetileg helyes, de szemantikailag inkompatibilis — össze nem egyeztethető — elemeket fűztünk össze szólanccá), és végül fel kell ismernie a különböző szerkezetű, de azonos jelentésű mondatokat (például: *Pista elutazott a kiállítás megtekintésére és Pista elutazott, hogy a kiállítást megtekintse*). A Katz—Fodor-féle szemantikaelméletet több szempontból kifogásolta egy korán elhunyt másik amerikai nyelvész, Uriel Weinreich (*Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics III*. The Hague, 1966), akinek ötletei hasznosak és előremutatóak.

A szemantikai értelmezést a szintaktikai szerkezet elemein hajtjuk végre, mégpedig úgy, hogy jelentésüket megkülönböztető jegyeikre bontjuk; a főnevek például a következő megkülönböztető jegyekkel szerepelhetnek: [+ Konkrét], [+ Absztrakt], [+ Élő], [+ Élettelen], [+ Ember], [+ Állat] és így tovább. Ha a mondatban egy [+ Konkrét], [+ Tárgy] szemantikai jegyű főnévnek, mondjuk az *asztal* szónak, egy másik szóval való kapcsolódási lehetőségét akarjuk megállapítani, akkor a szóban forgó mondatelem jelentését is összetevőire kell bontanunk, és az ún. *szelekciós szabályok* alapján dönthetjük el, hogy a két szó szemantikailag összekapcsolható-e vagy sem. *Az *asztal szilárd bort iszik* példánk azt mutatja, hogy egymással össze nem egyeztethető elemeket kapcsolunk egymáshoz, azaz a szavak szemantikai jegyei kizárják egymást, s minthogy vétettünk az ún. szelekciós szabályok ellen, mondatunk szemantikailag értelmetlen. Az ilyenfajta szemantikai elemzés is figyelembe veszi a szó jelentését, abból indul ki, de ez az elmélet *mondatközpontú*, mivel a nyelvi megnyilatkozások helyességét a szintaxisra, pontosabban a mondatra támaszkodva próbálja megállapítani. Ezért ennek az elméletnek központi problémája a szintaxis és a szemantika viszonya, amelyről a szakirodalomban egyre több szó esik.

A generatív grammatika kezdeti fázisának kutatásai a szintaxis viszonylagos önállóságának tételét látszottak alátámasztani. A szemantikailag értelmetlen mondat grammatikailag tökéletesen helyes lehet, viszont a tények azt mutatják, hogy a jelentés bizonyos mértékig függ a grammatikai helyességtől, illetőleg a helyesség fokától. A **János utca-val széles megy sapka* szólanc a szavak értelmetlen kombinációja; egy nem megfelelő módon strukturált képződmény nem lehet semmilyen jelentés hordozója sem. Tehát a szemantika ilyen vagy amolyan formában feltételez egy grammatikát, kölcsönhatásban van vele, egy általános nyelvelméletnek szerves, de nem alárendelt része.

Noam Chomsky 1965-ben közzétett dolgozatában (*Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, 1965) a generatív grammatikának három összetevőjéről (szintaktikai, fonológiai és szemantikai komponens) beszél, de a szemantikai és fonológiai összetevőt csak interpretatív jellegűnek tartja. A dolgozat megjelenése utáni kutatások mindinkább azt igazolták, hogy a generatív nyelvelmélet szemantikai komponense, azaz a szemantikai szabályrendszer éppolyan szerves tartozéka a beszélő és a hallgató nyelvismeretének (kompetenciájának), mint a grammatikai. Így a kiindulópont a mondatok generálásában a szemantika lett. Egészen elvont szemantikai, minden nyelvre érvényes egyetemes kategóriákról van szó (mélyszerkezet), amelyeket a következő szinten — az ún. lexikalizáció szintjén — megfelelő nyelvi egységekkel helyettesítenek be, és a szintaktikai szinten bizonyos szabályok segítségével állítják elő a különböző szintaktikai szerkezeteket, melyek végül is fonetikailag realizálódnak. Ez az irányzat talán hívebben tükrözi a gondolat nyelvi burokban történő realizálódásának folyamatát, azzal a megszorítással, hogy a különböző szintek éles elhatárolása is csak a tudományos megismerés szempontjából jogosult.

Az amerikai kutatóktól (a Massachusettsi Műszaki Egyetem kutatóiról van szó) függetlenül egy ehhez hasonló mondatközpontú jelentéseméletet vázolt fel nemrégén Károly Sándor budapesti nyelvész is (*Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970). Az ő jelentéstana szintén a generatív nyelvelmélet szellemében fogant koncepció a formalizáltságnak egy viszonylag alacsonyabb szintjén, és azt vizsgálja, hogy a kommunikációs folyamatban egy adott gondolati (szemantikai) tartalom miként ölt testet.

Nem generatív grammatikai ihletésű, de lényeges vonásaiban sok egyezést mutat az említett elképzelésekkel az a jelentésemélet, amelyet a moszkvai nyelvészek (Zsolkovszkij, Melcsuk, Martjemjanov, Apreszjan és mások) egy csoportja

dolgozott ki nemrégiben. A kutatók előtt eredetileg a gépi fordítás szükségletei lebegtek, de elméletük ma már részben önállósult ettől a gyakorlatibb jellegű szemponttól. Kiindulópontjuk ez volt: *egy nyelvet valaki akkor beszél tökéletesen, ha egy gondolati tartalmat minél többféleképpen képes kifejezni*. Ha tehát a szavak jelentéseit jól ismerjük, akkor a nyelvi megnyilatkozások szerkezeti különbségein túl is megállapíthatjuk a szemantikai azonosságot; más szavakkal: felismerhetjük azt, hogy egy és ugyanazon gondolati tartalom különböző kifejezési módjaival állunk szemben. Az egyszer hallott mondatot más alkalommal esetleg nem tudjuk szó szerint idézni, de ugyanazt a gondolati tartalmat más formában tökéletesen reprodukálhatjuk. Amikor tehát a szerkezetükben (külsőleg) eltérő nyelvi megnyilatkozások szemantikai azonosságáról beszélünk, in abstracto feltételezzük egy, a közvetlen érzékelés számára hozzá nem férhető, ún. *szemantikai nyelv* létezését.

Nos, e felfogás szerint a mondatok „generálása“ azt jelenti, hogy egy értelmes mondat megalkotását a *szemantikai* nyelvről a természetes nyelvre való fordításnak (*szintézis*), a mondat megértését pedig a természetes nyelvről a szemantikai nyelvre való fordításnak (*analízis*) foghatjuk fel (lásd J. D. Apreszjan: *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei*. Budapest, 1971. 255). A *János gyengélkedik* és *János rosszul érzi magát* mondat nagyjából azonos gondolati tartalmat takar; az *első mondat egy szóval kifejezett gondolati tartalma* a második mondatban három szó között oszlik meg, ami azt jelenti, hogy a szó jelentése nem elemi szemantikai egység, hanem — a molekulákhoz hasonlóan — „atomokra“ oszlik, ezek az összetevők alkotják a szemantikai nyelv szótárának az alapegységeit, s ezeknek az „elemi jelentéseknek“ a meghatározott kombinációja adja a természetes nyelv bizonyos szavának a jelentését. Ezeknek az „elemi jelentéseknek“ a kis száma a lehetséges kombinációk alapján adja a természetes nyelv nagy számú szavainak a jelentését. A természetes nyelvekben is vannak ún. elemi jelentések: *nem*, *kezd*, *okoz* és így tovább, amelyek segítségével meghatározhatjuk több más magyar szónak is a jelentését. Például: *megfoszt* — ’rábír vkit, hogy megváljék vmitől’; *szerez* — ’kezd birtokolni’; *elveszít* — ’megszűnik birtokolni’. Nos, ilyen szerű eljárás során — persze itt csak egy-két mozzanatot ragadtuk ki az elméletnek — pontos leírását lehet adni az értelmes mondatok létrehozásának és megértésének.

Hazai viszonylatban az egzaktabb igényű szemantikai kutatások főleg a generatív nyelvelmélethez kapcsolódnak. Elsősorban a bucurești-i generativista nyelvészgárda két neves kutatójának — Emanuel Vasiliunak és Sanda Golopenția-Eretescunak — a nevét kell megemlítenünk. Vasiliu az eddigi eredményeket hasznosítva és a mesterséges (logikai) nyelvek tanulmányozásából leszűrt tapasztalatait felhasználva *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale* (București, 1970) című munkájában egy új, eredeti szemantika-elmélet körvonalait vázolja fel, Sanda Golopenția-Eretescu doktori értekezésében a román nyelv transzformációs szemantikáját dolgozza ki.

Következtetések helyett

A jelentéstannak csupán néhány problémáját érintettük; ebből is látható, hogy kérdéseinek tisztázása nem lehet csak egyetlen tudományág feladata. A jelentés nyelvészeti mozzanatainak egzaktabb igényű kutatása még a kezdeteknél tart; sok a megoldásra váró feladat, s ha a nyelvészeti szemantika alapvető kérdéseit a nyelvészeknek valamennyire is megnyugtató módon sikerül tisztázniuk, ez korunk nyelvtudományának és tudományos gondolkodásának is fokmérője lesz.